

TUBA DEI. MOTYW ANIOŁA-FANFARZYSTY
w *Olta*rzach *Sądu Ostatecznego*
JHERONIMUSA BOSCHA I JEGO WARSZTATU

Grzegorz Kubies

WARSZAWA

Do naszych czasów zachowały się dwa *Olta*rze *Sądu Ostatecznego* wykonane w pracowni Jheronimusa Boscha (ok. 1450–1516). Niekwestionowanym dziełem w *oeuvre* malarza jest tryptyk z Akademii der Bildenden Künste w Wiedniu (GG-579–GG-581) (por. przykład 1). *Olta*rz namalowany na dębowej desce (część środkowa: 164 x 127 cm, skrzydła: 164 x 60 cm) jest datowany dendrologicznie na lata 1476–1482¹. Współcześnie uważa się, że Bosch wykonał go w latach ok. 1504–1508². Realizacja *Olta*rza łączona jest z prywatnym zamówieniem Filipa I Pięknego (1478–1506) z 1504 roku³. Książę odwiedził 's-Hertogenbosch kilkakrotnie: w 1496 i 1499 roku,

¹ BERNARD VERMET, *Hieronymus Bosch. Painter, workshop or style?*, w: Joos Koldeweij, Paul Vandenbroeck, Bernard Vermet, *Hieronymus Bosch. The Complete Paintings and Drawings*, przekł. T. Alkins, Rotterdam 2001, tabela s. 88; PETER KLEIN, *Dendrochronological Analysis of Works by Hieronymus Bosch and His Followers*, w: *Hieronymus Bosch. New Insights Into His Life and Work*, red. Jos Koldeweij, Bernard Vermet, Barbera van Kooij, Rotterdam 2001, tabela s. 124.

² FRÉDÉRIC ELSIG, *Jheronimus Bosch. La question de la chronologie*, Genève 2004, s. 77–82; STEFAN FISCHER, *Hieronymus Bosch. The Complete Works*, przekł. K. Williams, Rennes-le-Château, Köln 2013, s. 250. Kuratorzy muzeum z Wiednia datują obraz na lata 1504–1508: <http://www.akademiegalerie.at/de> (dostęp: 18.07.2014).

³ Zob. ROGER H. MARIJNISSEN, PETER RUYFFELAERE, *Hieronymus Bosch. Das vollständige Werk*, przekł. H. Beyer, Antwerpen 1999, s. 214–218; S. FISCHER, *Hieronymus Bosch...*, op. cit., s. 157–170. Odnośnie ikonografii *Olta*rza zob. też P. VANDENBROECK, *Hieronymus Bosch. The wisdom of the riddle*, w: J. Koldeweij, P. Vandenbroeck, B. Vermet, *Hieronymus Bosch. The Complete Paintings and Drawings*, op. cit., s. 179–182; LAURINDA DIXON, *Hieronymus Bosch*, New York 2003 (repr. 2006), s. 289–297; LARY SILVER, *Hieronymus Bosch*, New York 2006, s. 337–348. Kopię *Olta*rza wykonał Lucas Cranach Starszy (1472–1553); dzieło jest przechowywane w Staatliche Museen zu Berlin, Gemäldegalerie. Zob. DIRK

w latach 1504–1505 przebywał w rodzinnym mieście Boscha kilka miesięcy. Dokument przechowywany w Archives départementales du Nord w Lille (B.2185, fol. 230v), jest jedynym znanym przekazem historycznym potwierdzającym tożsamość zleceniodawcy Boscha; czytamy w nim:

Septembre l'an xvc quatre A Jeronimus van Aeken dit Bosch peintre de[meurant] au Bois le Duc la somme de trente six livres dudict pris en prest et paiement à bon compte sur ce qu'il lui pavoit et pourroit estre deu sur ung grant tableau de peinture de neuf pietz de hault et onze pietz de long, où doit estre le Jugement de Dieu assavoir paradis et infer que icellui S[eigneur] lui avoit ordonné faire pour son tres noble plaisir. Pour ce icy par sa quictancy rend[ue] ladicté somme de xxxvj l[ivres]⁴.

Ukazani na odwrociach skrzydeł *en grisaille* św. Jakub i św. Bawon czczeni w Hiszpanii i w Flandrii, zdają się wskazywać, iż *Ołtarz* mógł faktycznie zamówić Filip I Piękny – władca księstwa Burgundii, a poprzez małżeństwo zawarte w 1496 roku z Joanną Kastylijską (1479–1555), także od 1505 roku król Kastylii. Podstawę ku krytycznej ocenie powyższej hipotezy stanowią rozmiary tryptyku: ok. 250 x 310 cm., znacząco odbiegające od podanych w cytowanym wyżej zleceniu wymiarów, tj. 9 x 11 stóp („neuf pietz de hault et onze pietz de long”). Nie można zupełnie wykluczyć, że owa różnica jest wynikiem renegocjacji kontraktu. Puste tarcze herbowe mają w opinii Erika Larsena świadczyć, iż powstania dzieła nie można łączyć z konkretnym zleceniodawcą⁵. Laurinda Dixon przypuszcza, że dzieło zamówione przez Filipa I Pięknego nie zostało ukończone przed śmiercią władcy, a tryptyk z Wiednia, ma stanowić „skróconą” wersję oryginału⁶.

Ołtarz Sądu Ostatecznego z brugijskiego Groeningemuseum (0000.GRO0208.I) uważany jest za dzieło Jheronimusa Boscha i/lub warsztatu malarza (por. przykład 2)⁷. Początki rodzinnego przed-

BAX, *Hieronymus Bosch and Lucas Cranach. Two Last Judgement triptychs. Description and exposition*, przekł. M. A. Bax-Botha, Amsterdam-Oxford-New York 1983.

⁴ Cyt. za GODFRIED C. M. VAN DIJCK, *Op zoek naar Jheronimus van Aken alias Bosch. De feiten, familie, vrienden en opdrachtgevers, ca. 1400 – ca. 1635*, Zaltbommel 2001, s. 91.

⁵ ERIK LARSEN, *Bosch. The Complete Paintings by the Visionary Master*, New York 1998, s. 120.

⁶ L. DIXON, *Hieronymus Bosch*, op. cit., s. 290.

⁷ B. VERMET, *Hieronymus Bosch...*, op. cit., s. 96; F. ELSIG, *Hieronymus Bosch's Workshop and the Issue of Chronology*, w: *Hieronymus Bosch. New Insights Into His Life and Work*, op. cit., s. 97–98; L. SILVER, *Hieronymus Bosch*, op. cit., s. 357–358; S. FISCHER, *Hieronymus Bosch...*, op. cit., s. 264–265. Zob. też <http://vlaamseprimitieven.vlaamsekunstcollectie.be> (dostęp: 18.07.2014).

Przykład 1: Jheronimus Bosch, *Ołtarz Sądu Ostatecznego* (Wiedeń, Akademie der Bildenden Künste; ok. 1504–1508)

siębiorstwa artystycznego sięgają lat dwudziestych XV w., kiedy do 's-Hertogenbosch przybył, urodzony prawdopodobnie w Akwizgranie (nid. Aken) Johannes Thomas van Aken (ok. 1380–1454), dziad Jheronimusa Boscha. W 1462 roku Anthonius Jan van Aken (ok. 1420–1478), ojciec Jheronimusa – podobnie jak jego ojciec także malarz – kupił dom In Sint Thoenis we wschodniej pierzei rynku w 's-Hertogenbosch⁸. W warsztacie oprócz Boscha pracował m.in. Goeswinus Anthoniss van Aken (ok. 1440 – przed 1499), jego brat, który z racji starszeństwa przejął po śmierci ojca zarządzenie pracownią. Gdy ów zmarł kierowała nią Katelijm (zm. przed 1526), wdowa po nim, a następnie jej dwaj synowie. Około 1480 roku Bosch (określany od tego momentu w dokumentach jako *maelre*, *maelder*, *pictor*, *scilder*) po poślubieniu Aleyt Goyaerts van den Meerveen (ok. 1450–1522/23) zamieszkał w domu Inden Salvatoer leżącym w północnej pierzei rynku, gdzie mieścił się też jego własny warsztat; nastąpiło to nie

⁸ Zob. G. C. M. VAN DIJCK, *Op zoek naar Jheronimus van Aken alias Bosch...*, op. cit., s. 13–20, 26–29, 141–157.

później niż w 1483 roku⁹. Wiemy, że w 1503–1504 roku., miał co najmniej dwóch asystentów (*knechten schilder*)¹⁰. Biorąc pod uwagę prawo- i leworęczne podrysowania, różnice stylistyczne i artystyczne wytwarzanych obrazów, należy przyjąć, że w pracowni malarza zatrudnienie znalazło szersze grono asystentów¹¹. Dębowe tablice tryptyku z Brugii (część środkowa: 99.2 x 60.5 cm, skrzydła: 99.5 x 28.7 cm) są datowane dendrologicznie na lata 1480–1486¹². Zdaniem Frédérica Elsig¹³ realizacja malarska *Ołtarza* miała miejsce w latach ok. 1500–1505, Gerd Unverfehrt¹⁴ sytuował ją ok. 1510 roku, a Stefan Fischer ok. pięć lat później¹⁵. Erik Larsen¹⁶ przypuszczał, że *Ołtarz* został wykonany po śmierci Boscha, w latach ok. 1520–1525. Na odwrociach skrzydeł *Ołtarza* widnieją pozostałości wykonanego *en grisaille* *Cierniem koronowania*. Zarówno jego zleceniodawca, jak i miejsce przeznaczenia nie są znane¹⁷.

⁹ G. C. M. VAN DIJCK, *Op zoek naar Jheronimus van Aken alias Bosch...*, op. cit., s. 46–47. Szerzej na temat malarza w kontekście społeczno-religijnym i kulturowym zob. J. KOLDEWEIJ, *Hieronymus Bosch and his city*, w: J. Koldewey, P. Vandenbroeck, B. Vermet, *Hieronymus Bosch. The Complete Paintings and Drawings*, op. cit., s. 20–83; G. C. M. VAN DIJCK, *Hieronymus van Aken/ Hieronymus Bosch. His Life and Portraits*, w: *Hieronymus Bosch. New Insights Into His Life and Work*, op. cit., s. 9–16; JEANNE VAN WAADENOIJEN, *De 'geheimtaal' van Jheronimus Bosch. Een interpretatie van zijn werk*, Hilversum 2007, s. 11–46; S. FISCHER, *Hieronymus Bosch. Malerei als Vision. Lehrbild und Kunstwerk*, Köln 2009, s. 16–75.

¹⁰ G. C. M. VAN DIJCK, *Op zoek naar Jheronimus van Aken alias Bosch...*, op. cit., s. 180.

¹¹ Zob. P. VANDENBROECK, *Problèmes concernant l'œuvre de Jheronimus Bosch. Le dessin sous-jacent mis en relation avec l'authenticité et la chronologie*, w: *Le dessin sous-jacent dans la peinture. Colloque IV. Le problème de l'auteur de l'œuvre de peinture. Contribution de l'étude du dessin sous-jacent à la question des attributions*, red. Roger van Schoute, Dominique Hollanders-Favart, Louvain-la-Neuve 1982, s. 107–120; CARMEN GARRIDO, ROGER VAN SCHOUTE, *Bosch at the Museo del Prado*, Madrid 2001; B. VERMET, *Hieronymus Bosch...*, op. cit., s. 84–99; FRITZ KORENY, *Hieronymus Bosch – Überlegungen zu Stil und Chronologie. Prolegomena zu einer Sichtung des Oeuvres*, „Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien”, 2002/2003, nr 4/5, s. 46–75; Jérôme Bosch et son entourage et autres études. Colloque XIV 13–15 septembre, 2001, Bruges-Rotterdam, red. Hélène Verougstraete, Roger Van Schoute, Leuven 2003; FRITZ KORENY, GABRIELE BARTZ, ERWIN POKORNY, *Hieronymus Bosch. Die Zeichnungen. Werkstatt und Nachfolge bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Catalogue raisonné, Turnhout 2012.

¹² Zob. przyp. 1.

¹³ F. ELSIG, *Jheronimus Bosch...*, op. cit., s. 70–76.

¹⁴ GERD UNVERFEHRT, *Hieronymus Bosch. Die Rezeption seiner Kunst im frühen 16. Jahrhundert*, Berlin 1980, s. 209.

¹⁵ S. FISCHER, *Hieronymus Bosch...*, op. cit., s. 264.

¹⁶ E. LARSEN, *Bosch...*, op. cit., s. 136.

¹⁷ Na temat kręgu zleceniodawców malarza zob. JOSÉ M. CRUZ VALDOVINOS, *La clientela del El Bosco*, w: *El Bosco y la tradición pictórica de lo fantástico*, red. Victoria Malet, Barcelona-